

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חתול זוללת וחיות אחרות על התהוות נטיית המין בשמות בעלי החיים

1. הערות מבוא

נטיית המין של שמות עצם המציינים בעלי חיים סדירה למדיי בעברית בת ימינו. נקבת הדוב היא **דובה**, נקבת השועל – **שועלה**, נקבת הפיל – **פילה**, נקבת הקיפוד – **קיפודה**. מבחינת התצורה אין דופי גם בצורות נקבה נדירות יותר, לדוגמה נָחֶשׁ – נְחָשָׁה, יְתוֹשׁ – יְתוֹשָׁה, נֶשֶׁךְ – נִשְׁרָה. ואולם הדיון בבעלי חיים אלו בהבחנה מכוונת בין זכרים ונקבות אינו שכיח בלשון יום־יום, ואין הדוברים רגילים בצורות הנקבה, על כן בשעת הצורך הם עשויים להתלבט אם צורת הנקבה אפשרית ומהי. אורה שורצולד, אגב הסבר האי־מתאם בין המין הטבעי למין הדקדוקי, הצביעה על כמה שמות זכריים של בעלי חיים המסמנים הן את הזכר הן את הנקבה: **גַּמֵּל שלמה**, **דולפין**, **דרבן**, **טיגריס**, **נשר**, **עכביש**, **פלמינגו**, **פרפר**, **צבוע**, **צב ים**. היא הטילה ספק בקיום צורות הנקבה של השמות **קרנף**, **יתוש**, **ינשוף** ו**עטלף**.¹ השמות **דולפין**, **טיגריס**, **פלמינגו** שאולים מלעז, ואפשר שנטייתם טבעית פחות משל מילים עבריות. צורת הנקבה של **צבוע** עשויה להישמע דו־משמעית בגלל הדמיון הפונטי בין **צְבוּעָה** ל**צְבוּעָה** (לעומת צורת הזכר **צְבוּעַ**, שבה תנועת ם מוטעמת ולכן מובחנת בבירור מתנועת ם שבצורה **צְבוּעַ**). אמת, נטיית המין של השמות הנזכרים (ועוד רבים) אינה מובנת מאליה לכל הדוברים. ואולם דוגמות לא מעטות של צורות הנקבה מתועדות בדיבור, בעיתונות הכתובה והאלקטרונית ובייחוד בספרות הילדים. אחד מספריה של נורית יובל נקרא "הגברת עכבישה" (הוצאת צבר, חולון תשס"ב). יש שילדים מפגינים את ידיעותיהם במדעי הטבע באמירה "לא יתוש עקץ אותך, עקצה אותך יתושה".

* מאמר זה נכתב בעקבות שיעורים בחוג ללשון העברית במכללת אפרתה בירושלים. אני מודה לברכה דלמצקי־פישלר מן המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית ולחברי מערכת "העברית" על הערותיהם המעולות והמועילות. בכל הדוגמות במאמר ההדגשות שלי.

1. א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל־אביב תשס"ב, ד, יחידה 11, עמ' 16 והערה 6.

לעתים יש אי-אחידות בבחירת סיומת הנקבה.² עיתון "הארץ" הודיע בנובמבר 2008 כי "**קרנפה** שחששה לבנה תקפה מטפלת בספארי", ואילו אתר החדשות של "וואלה!" בישר באפריל באותה השנה על הולדת **קרנפית**, בת לאמה **הקרנפית**, בגן החיות של ברלין. כתבים העוסקים בענייני הטבע חלוקים בהעדפת צורת הנקבה של **עטלף**: **עטלפה** או **עטלפת**. גם צורות הנקבה של שמות שאולים מלשונות אחרות, כגון **דולפינה**, **טיגריסה** ואף **טיגריסית**, מצויות, אף כי אינן נפוצות, בעברית שכתב ובעברית שבעל פה.

לא לכל בעלי החיים בטבע מין ביולוגי זכר או נקבה. שורצולד מסבירה כי במקרים אלו הקשר בין המין הטבעי ובין המין הדקדוקי אינו רלוונטי; אחדים מבעלי חיים אלו מכונים בשם ממין זכר, כגון **חילזון**, ואחרים בשם ממין נקבה, כגון **תולעת**.³ ספרות הילדים לא תמיד מבוססת על עובדות הטבע. השבוללים – כך נקראת בזואולוגיה המודרנית קבוצה גדולה של חלזונות, המורכבת רובה ככולה מחלזונות היבשה⁴ – אכן דרמיניים בטבע, ואילו בספר "שקט, השבוללים ישנים" מאת אילה יפתח-ולבה (הוצאת קוראים, 2005) לגיל הרך פועלות **אימא שבוללה** ו**ילדה שבוללה**.

נראה אפוא שבנוגע לשמות בעלי חיים מסוימים עשוי להתעורר דיון מרתק על קיום צורת הנקבה או על העדפה בבחירת סיומת הנקבה: הֶה לעומת יֵת, הֶה לעומת יֵת או אפילו התלבטות בין שלוש הסיימות גם יחד (כגון נֶקְרָה, נֶקְרִית או נֶקְרֶת),⁵ אבל בעיקרון, כנגד צורת היסוד בזכר קיימת צורת נקבה – בפועל או בכוח. לעומת זאת כשצורת היסוד של שם בעל החיים היא ממין נקבה והסופר צריך להציג דמות ממין זכר – לא בכל מקרה תספק העברית את הצורה הדרושה. הצורה **ארנב**, לדוגמה, היא גזירה לאחור, נוחה למדי, מן **ארנבת**, שכן למילה **ארנבת** צורת נקבה מסומנת, בסיימת נקבה אופיינית.⁶ אבל הסופר או המתרגם עשוי להתמודד עם בעיה לשונית של ממש אם הוא מעוניין להציג דמות של צפרדע בזכר דווקא, משום שעל פי העלילה בעל החיים עתיד להפוך נסיך.⁷

2. קיום שניים או שלושה הגוונים של צורת הנקבה אינו ייחודי לשמות בעלי החיים אלא אופייני לשמות עצם רבים, עבריים ואף שאולים.
3. שורצולד (הערה 1 לעיל), עמ' 17.
4. ר' י' הלר, שבוללי ארץ ישראל: אורחות חיים ומגדיר, תל-אביב תשנ"ג.
5. על בחירת סיומת הנקבה בשמות בעלי החיים ובקבוצות אחרות של שמות עצם ר' O. Schwarzwald, "Feminine Formation in Modern Hebrew", *Hebrew Annual Review* 6 (1982), pp. 153–178.
6. וכן **קרפד** (זכר הקרפדה) בספרות הילדים המודרנית, **נמל** (זכר הנמלה) בשירת שלמה אבן גבירול.
7. על צורות הנקבה בשמות בעלי החיים ביצירתו הספרותית של אברהם שלונסקי ר' ב' דלמאק-פישלר, "מנדלי ושלונסקי מניחים שמות" על בעלי הכנף, לשוננו לעם נ (תשנ"ט), עמ' 174–177. בין השאר נזכרת שם הצורה **צפרדעת**, פרי יצירתו של שלונסקי.

בסוגיית הזכר והנקבה בשמות בעלי החיים יש עוד תופעה מעניינת. לעתים אפשר לשמוע בפי קצת דוברי עברית שגדלו בארץ בתקופת המנדט: "חתול גדולה", "חתול מייללת", "חתול חצתה את הכביש". לעומת זאת דוברים צעירים יותר יאמרו תמיד **חתולה**, ואילו בפי אנשי ירושלים, בייחוד ילדים ובני נוער – **חתולה** במלעיל. הצורה **חתול** לסימון הנקבה תישמע משונה באוזני הצעירים. בצירוף תואר או פועל בנקבה, כגון "חתול אוכלת", הם יבחינו בהפרת ההתאם התחבירי. כיצד נוצר "פער דורות" שכזה? נעיין ביצירות עבריות אחדות מתקופת ההשכלה, אשר הוסיפו להיקרא ולהילמד גם בתקופת חידוש הדיבור העברי בארץ ישראל בראשית המאה העשרים.

2. חתול בשירת יל"ג

ב"משלי יהודה" של יהודה לייב גורדון יש שני משלים על חתול. שם האחד "העכברים יחדיו ימתיקו סוד" ושם האחר "העטלף". על פי עלילת שני המשלים אין כל חשיבות למין הטבעי של בעל החיים: לא מדובר בהם בלידת גורים או בגידולם אלא בתקיפת העכברים במקרה האחד ובתקיפת העטלף במקרה האחר. בעלי החיים, התוקף והנתקפים, אינם אלא דמויות מטפוריות המייצגות את ישראל ואת פורעיהם או בני אדם בעלי תכונות אופייניות. אף על פי שהחתול מינו סתמי על פי העניין – הדמות שבשיר היא נקבה. אין הקורא למד זאת אלא על פי צורות הפעלים, התארים והכינויים המוסבים אל שם בעל החיים, שכן שמה של הדמות – לעולם **חתול** ולא **חתולה**. וזה לשון המשלים:

הַעֲכָבְרִים יַחְדּוֹ יִמְתִּיקוּ סוֹד⁸
 בְּמֵאוּרֵת עֲכָבְרִים חֲתוּל זוֹלָלֶת
 פָּרָצָה וְתִדְבֵּר כְּמַעַט אֶת כְּלָמוֹ
 הַנְּשֹׂאֲרִים חָבְאוּ אֶל תוֹךְ חֲרָמוֹ
 יִרְאוּ הַצֵּג הַגֶּלֶם עַל סֵף הַדִּלָּת.
 וַיְהִי הַיּוֹם – יוֹם שִׁבְתָּ אוֹ יוֹם חֲדָשׁ
 וַתִּלָּךְ הַחֲתוּל בְּאַשֶּׁר הִלְכָה;
 כְּמַעַט אָזְנָם לָקְחָה
 כִּי הִיְתָה הָרְנוּחָה.
 וַיִּקְרָאוּ עֲצָרָה וּמִקְרָא קִדָּשׁ
 אֲזִי זָקְנִי הָעֵדָה נוֹסְדוּ כָלֵהֶם
 – הוּא – קָרָאוּ – תִּמְנוּ לְגוֹעַ הַפַּעַם!
 חָרַב רָעָה זֹאת הִתְאַכַּל לְנֶצַח?

8. כתבי יהודה לייב גורדון, א: שירה, תל-אביב תשי"י, עמ' קצט.

אין חֲכָמָה אין עֶצָה נֶגֶד הָרָצָח?
וַיַּעַן הַגִּזְבֵּר, הוּא רֹאשׁ הָעֵדֶר
(זֶקֶן וּנְשׂוּא פָּנִים וּמִכְסֵּה פָּדֶר):
"נִקְשְׁרָה פַּעַמָּן עַל צִוְּאֵר אִיבְתָּנוּ
וּמִדֵּי צִאתָה לְשַׁחִית וּלְבַלֵּעַ
וּבְכָל מוֹשְׁבֵיתֵינוּ קוֹלָה שְׁמַע
אֲזָנָיו חִישׁ, נִמְלִיט עַל נַפְשֵׁנוּ!"
טוֹבָה עֲצָתְךָ – פֶּה אֶחָד קָרְאוּ
אֲדָּה מִי זֶה יוֹצִיא אֶל פְּעֻלוֹ הַחֲפָץ?

הַעֲטָלָה⁹

בְּמֵאוֹרֶת עֲטָלָה חֲתוּל פִּרְצָה
וּבְכָל אֹנוֹת נִפְשָׁה עָלֶיהָ קִפְצָה
לֵאמֹר: הֵן עֶבֶר אֶתָּה
וּלְאֶחָלָה לִי נִתְּתָה!
"הָאֵלֹכִי עֶבֶר? – עָנָה הַשָּׂרָף –
אֵיפֹה רִאִיתָ בְּאֶרֶץ
עֶבֶר בַּעַל כְּנָפִים?"
הַחֲתוּל יִצְאָה וַיָּבֵא שָׁם פֶּרֶס
וַיִּרְם חִישׁ הַצִּפְרִנִּים
וַיֹּאמֶר: צָפוֹר אַתָּה, עֲלִיף קֶרֶף!
לִי לִבָּג תִּהְיֶה וּלְמִלֵּאת הַכֶּרֶס.
"אֵלֹכִי צָפוֹר? – עָנָה הַמֵּתִנֶּכֶר –
שְׂגִיתָ, עַל דְּבָרְתִּי!
הַעֲיֵנִי הָאֲנָשִׁים תִּנְקֶר?
אִם צָפוֹר אֵלֹכִי אֵיךְ נוֹצְתִי?
כִּי מִי זֶה רָאָה תַּחַת הַיָּרֵחַ
עוֹף כָּנָף קָרַח?"
שְׁמַרְנוּ אֶל מִהֲכַפֵּף כְּעֲטָלָה
שְׁלֵרוּחַ כָּל יוֹם אֶת פָּנָיו יַחֲלֶף
וּלְעֵמֶת פָּנָיו גַּם דִּרְכוֹ יִסְלֶף.

במשל "העכברים יחדיו ימתיקו סוד" התאם הצורות המוסבות אל שם העצם **חתול** הוא נקבי בעקיבות: זולָלֶת, פִּרְצָה, וַתִּדְבֵּר, וַתִּלְדֵּךְ, הִלְכָה, לָקַחָהּ, אִיבְתָּנוּ,

9. שם, עמ' רכז-רכה.

צֹאתָה, קוֹלָהּ. במשל "העטלף" ההתאם נקבי בדברי המספר, ואילו בדיבור הישיר של העטלף נוסחה הפנייה אל החתול בלשון זכר. המספר מודיע כי "במאורת עטלף חתול פֶּרְצָה ובכל אוות נִפְשָׁה עליו קִפְצָה", אבל העטלף פונה אל החתול ואומר להגנתו "איפה רָאִיתָ בארץ עכבר בעל כנפיים?" – ואחר כך דברי המספר שוב מנוסחים בנקבה: "החתול יִצְאָה". נראה שמינה הטבעי של הדמות כה חסר חשיבות בהקשר המטפורי שיצר יל"ג שאין האחידות נחוצה בו. המספר נוקט לשון נקבה, שהיא לשון סתמית בעבורו, ואילו העטלף פונה לחתול בלשון זכר, וגם זאת לשון סתמית.

המשלים כתובים בלשון מקראית הן מבחינת הצורות (צורות הפסק, וי"ו ההיפוך, עתיד מוארך) הן מבחינת אוצר המילים. בולט כאן גם שימוש במילים יחידאיות, כגון פֶּג, קֶרֶץ, ובצורה היחידאית פֶּלָהם, המשרתת את החרוז ואת המקצב. ואולם המילה **חתול** איננה מקראית אלא מורשת מלשון חכמים. היא מצויה בתוספתא, בתלמוד הירושלמי ובייחוד בתלמוד הבבלי.¹⁰ במקרים המעטים שנצפה בהם התאם תחבירי במין – החתול של חז"ל הוא זכר. לדוגמה:

שאלו תלמידיו את רבי אלעזר: מפני מה הכלב מכיר את קונו ו**חתול אינו מכיר** את קונו? (בבלי הוריות יג ע"א)

אף בספרות ההלכה שבימי הביניים, כגון במשנה תורה לרמב"ם ובשולחן ערוך, התאמה של המילה **חתול** בזכר.

בעבור יל"ג, שחי ארבעים ושתיים שנה בערי ליטא השונות ואחר כך עשרים שנה בסנקט פטרבורג, טבעי היה לראות בחתול סתם נקבה דווקא, שכן בגרמנית המילה הסתמית והשכיחה היא die Katze, בידיש די קאַץ, ברוסית кошка, ובליטאית Katė – כולן צורות נקבה, ואילו צורות הזכר – בגרמנית der Kater, בידיש דער קאַטער,¹¹ ברוסית кот, בליטאית katinas – הן מסומנות ועל פי רוב משמשות כשציון מין הזכר הטבעי חשוב בהקשר.¹² ועם זאת נמנע המשורר מן השימוש בצורת הנקבה המסומנת **חתולה** בסיומת םָה, וזאת בגלל דבקוּתוּ בדקדוק המקרא, כמו שיובהר בהמשך.

10. בבבלי עירובין ק ע"ב נאמר "אילמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות **מחתול**", ואולם כ"י מינכן גורס **מחתולה**. אפשר שהגורסים **חתולה** העדיפו צורה מתועדת במקרא, אף על פי שזאת צורה כמעט הומופוניית (אמנם במכפל בלמ"ד) ואינה נוגעת לבעלי חיים כלל: "בְּשׁוּמֵי עֵץ לָבֹשׁ וְעֶרְפֹּל חֲתָלְתוֹ" (איוב לח, ט), ואפשר שזאת גזירה לאחר מצורת הריבוי **חתולות** (ר' להלן הערה 36).

11. מכאן המילה קוטר בעברית המדוברת במשמע "ילל".

12. יש גם לשונות אירופיות שבהן חתול סתם הוא זכר, לדוגמה צרפתית, ספרדית, איטלקית ופולנית.

3. תיאור החתול ב"ספר תולדות הטבע"

"ספר תולדות הטבע", תרגומו של ש"י אברמוביץ (לימים מנדלי מוכר ספרים) לספרו הגרמני של הרלד אותמר לנץ,¹³ הוא הספר המקיף ביותר על בעלי החיים בספרות ההשכלה העברית. לתיאורו של חתול הבית יוחד מקום נכבד בכרך הראשון, העוסק ביונקים (לייפציג תרכ"ב). תחילה תיאר אברמוביץ, בעקבות לנץ, את תועלת החתולים למשק בית האדם, אחר כך מנה תריסר עצות בגידול החתול, ולאחר מכן הביא סיפורי מעשה אחדים על אודות החתולים. חתול סתם אצל לנץ הוא כמובן נקבה – eine Katze, ואילו אצל אברמוביץ – לעולם זכר, **חתול**. הצורה **חתול** משמשת בעקיבות גם כאשר מדובר בנקבה בלי ספק. ההתאם התחבירי של הצורה **חתול** המסמנת את הנקבה אינו אחיד: בחלק של העצות (קצתן למעשה תיאורי ההתנהגות האופיינית לחתולים) לכל המילים המוסבות אל המילה **חתול** צורת זכר, ואילו בסיפורים, כשמדובר בבעל חיים מסוים, לרובן הגדול צורת נקבה. וזו לשונה של עצה מספר 10:

החתול, אשר יש לו ילדים **ברבצו**, יקבל בסבר פנים יפות את כל **אוהביו** הבאים לשחר **פניו**, וגם לא ירע **בעיניו** בנגעם את **ילדיו**, אולם כל זר ישמר נפשו בקרבתו **אליו**, על הכלב **ישתער** בחמה שפוכה **וידלג** פתאם על ערפו, אף כי גדול הוא, **ישרט** בשרו, **ימרטהו** **ינשכהו** מימין ושמאל (עמ' 262).

מובן שאין המתרגם מתכוון שהחתול האב הוא הרובץ עם גוריו אלא שהאם היא הרובצת עמם, ואולם מלבד ההקשר אין בטקסט כל סימן לשייכות בעל החיים המתואר למין נקבה.

בסיפורים על חיי החתולים המצב, כאמור, שונה. אלה אחדים מהם:

ובספר תולדות הטבע להחוקר וויטע כתוב לאמר: נער אחד לקח לפנים שלשה ילדים מן רֶבֶץ קֶרֶן-הָאֶלֹנִי (אייכהארנכען)¹⁴ וישים תחת **חתול נקבה**¹⁵ **השכולה מילדיה**, **ותכלכלם** בדאגה וברחמים כמו **חבלתם**. והלכו אנשים רבים ונהרו לראות הדבר הנפלא הזה, ומהמון רב הגה לב **החתול** אימה **ותשא** את הצעירים אל מקום מבטח אחר (עמ' 268).

בתחילת הסיפור אפשר להסביר (בדוחק) את הצורות **השכולה מילדיה**, **ותכלכלם**, **חִבְלָתָם** כמוסבות אל המילה **נקבה**, שתפקידה התחבירי תמורה. אבל בהמשך באה המילה **חתול** בלא הוספת תמורה, והתאם הפועל הוא בנקבה: **ותשא** – כמו

13. H. O. Lenz, *Gemeinnützige Naturgeschichte*, Gotha 1836.

14. הכוונה לסנאי.

15. במקור הגרמני – "einer Katze unter" (עמ' 360).

ב"העטלף", שירו של יל"ג. וכן בהמשך: בכל הסיפורים הבאים לא יימצאו צורות זכר המוסבות אל **חתול** הנקבית, אלא צורות נקבה בלבד.

לפני שנים לא כבירים **ילדה חתול**¹⁶ ילדים בבית איש אחד, **ותביא** להם עכברים למאכל. ובין המובאים היה עכבר צעיר, ומאשר החתולים הצעירים לא היו רעבים השתעשעו ויצחקו בו. ויהי כאשר חלצה אמם שד להניקם אחז גם העכבר בדדיה ויינק. וכראות האיש את הדבר הזה ויקח את צעירי החתול ואת העכבר ויניחם במקום אחד לבדם, **ותבא החתול ותשא** את העכבר שנית אל **רבצה**, בחמלה וידידות כמו את **ילדיה** (עמ' 268).

החוקר וויטע יוסיף לספר, כי אחד מרעיו הביא לו ארנבת צעירה ויכלכלה משרתי ביתו בחלב; בעת ההיא ילדה וגם **המליטה חתולו** את **ילדיה**, אשר נשבו ונלקחו **מרבצה**, וגם הארנבת נאבדה פתאם ויאמרו כלם כי חיה רעה אכלתה. והנה בעוד ארבעה עשר יום ישב החוקר הזה בגנו לפנות ערב וירא את **חתולו הולכת** אליו הלך וקרב ובקול ידידות **תקרא** לאחד הפוסח ומקפץ **אחריה**. והוא היה הארנבת, אשר **החתול גדלה** אותה ועוד **היניקה** אותה מחלב **שדיה** (עמ' 269).

בניגוד לשיטתו של יל"ג, חתול סתם ב"תולדות הטבע" הוא זכר ולא נקבה (שלא כבנוסח המקור, הנוקט תמיד לשון נקבה, כמקובל בגרמנית בהקשר סתמי: eine/die Katze).

4. שמות בעלי חיים אחרים ב"ספר תולדות הטבע"

4.1 דין הדוב והפיל אצל אברמוביץ כדין החתול: צורת הזכר הסתמית מסמנת הן את הזכר הן את הנקבה, וגם כאן כשמדובר בבעל חיים ממין נקבה ההתאם הוא נקבי – על פי המין הטבעי של המסומן. לנץ מספר על שומר יערות שנתקל בשני גורי דובים במקום לא צפוי וניסה לתפוס אחד מהם, ובעבור זה כמעט קיפח את חייו. זה התרגום העברי של אברמוביץ לקטע זה:

אכן קול הומיה ותשואות רוגז נשמע פתאם מבין השיחים, כי **הדוב**, אם הבנים האלה **הביטה** אותו מרחוק **ותרא ותריץ** לקראתו קל מהרה בחמת כח, והוא נמלט על עץ דק אחד ולהצלחתו הפיל ענף אחד את כובעתו מעל ראשו ראש העץ, כי היה דק למאד, **ותבא** בחרון אף עד מקום שבתו, **ותחזיק** בכף רגלו, אפס כי **החזיקה בצפרניה** רק בקצה נעלו ויקרע, והאיש נשא את רגליו אל מקום שבתו בכל כוחו ויתן את קולו בבכי **ותחטוף הדוב** את

16. גם כאן במקור – "eine Katze", וכן בדוגמה הבאה – "seine Katze" (עמ' 360).

הכובע וכלתה בו **חמתה**, ו**בראותה** אחרי כן את **שגינה ותמהר** אל האיש, אשר לא עלה על העץ ויקרא לעזרה [...] והנה שני אנשים שמעו את קול ענות חלושה וזעקת שבר וימהרו לעזרה, באומץ לבב ובגבורה השתערו על **הדוב** במקלות אשר בידם, ו**כראותה**, **נבהלה נחפזה ותנס** (עמ' 105).

במקור הגרמני כונתה אותה אם הבנים "die Bärin" – 'הדובה', או "die alte Bärin" – 'הדובה הזקנה' (עמ' 109). לעומת זאת בסיפור על אודות פיל ממין נקבה גם במקור לא כונה בעל החיים המתואר בצורת נקבה מסומנת – 'פילה', כי אם "Ein Weibliche Elephant" – 'פיל נקבה' (עמ' 449). אף הסיפור העברי פותח בצירוף **פיל נקבה**, אך בהמשכו אותה החיה נקראת **פיל** סתם, וכל הצורות המוסבות אל המילה **פיל** הן בצורת נקבה. וזה הסיפור בגרסתו העברית:

פיל נקבה אחת נמלטה לפנים בדרך מאיש מנהלה ותברח היערה, ויחשדהו בעל הפיל, היושב בעיר קאלקוטטא, כי **מכרה**, על כן מכר את אשתו ואת בנו ממכרת עבד ועליו חרץ משפט קשה למרר את חייו בעבדה ולעבדהו בפרך. בעוד שתים עשרה שנה צָנָה המנהל הזה לצאת השדה בחברת צידים לצוד פילים פראים, וישא עיניו וירא והנה **פילו** אשר **ברחה** מפניו **הולכת** בעדרי פילים שובבים, וגמר בלבו למהר **אחריה ולהשיגה** ולא שמע לדברי רעיו, אשר היו מיראים אותו. **ותכירוהו הפיל** בגשתו **אליה ותפקידהו** לשלום, **בהניעה** שלש פעמים את **אפה** כה וכה **ותכרע** ארצה למען יעלה המנהל על **גבה**, אחרי כן **עזרה** לו לצוד פילים אחרים **והלכה והביאה** אליו את שלשת **ילדיה** אשר **ילדה** בכל העת ההיא, וישב בעל הפיל את המנהל על כֶּנֶז וקצב לו מספר כסף מדי שנה בשנה כל ימי חייו בעד עניו אשר סבל ובעד אומץ רוחו (עמ' 340–341).

4.2 עיקר השראתו של ש"י אברמוביץ בלשון ובסגנון בתקופה הראשונה של יצירתו הספרותית היה המקרא, על פי עדותו:

התנ"ך שהייתי בקי בו בקטנותי הפעיל אף הוא על לשוני. ולא הייתי בראשית עבודתי הספרותית אלא כקטן שמתחיל לדבר כלשון הוריו ואומניו לא בשביל שהוא משווה אותם לו למופת בידיעה קודמת אלא מפני שכך הוא צריך לדבר.¹⁷

גם בבחירת הצורות המסמנות בעל חיים ממין נקבה הלך מנדלי בעקבות המקרא. במקרא אין או כמעט אין נטיית מין בשמותיהם של בעלי החיים (למעט בהמת

17. מכתבו של ש"י אברמוביץ ליי"ח רבניצקי מיום 29 באוגוסט 1906; מצוטט לפי ח' שמרוק (מהדיר), חליפת איגרות בין ש"י אברמוביץ ובין ח"י ביאליק ויי"ח רבניצקי בשנים 1908–1908, ירושלים תשל"ו, עמ' 67.

הבית, כגון פֶר – פֶּרָה). השם הסוגי הרגיל, הזכרי, מסמן גם את הנקבה, אבל הפעלים, התארים והכינויים המוסבים אל השם הזה הם בנקבה: "ותצאנה שתיים דָּבִים מִן הַיעָר" (מלכים ב, כד); "ופרה ודב תרעינה יחדיו" (ישעיהו יא, ז); "כאֵיל תֵּעָרַג עַל אִפְיָקִי מִיָּם" (תהלים מב, ב); "גם תנין (קרי: תַּנִּים) חלצו שד הַיִּנְקוֹ גוֹרִיהֶן" (איכה ד, ג).

בדוגמות אלו השמות **דב** (ביחיד וברבים), **תן** (ברבים) ו**אֵיל** (ביחיד) מסמנים את הנקבה. בשלוש הדוגמות הראשונות מינו של בעל החיים ניכר בשל צורות הפועל **תצאנה**, **תרעינה**, **תערג**, ואילו בדוגמה האחרונה – בשל הקשר ההנקה ובשל צורת הכינוי החבור של המושא הישיר: **גוריהן**.

יש שצורת השם זכר ואף ההתאם בזכר, אבל הכוונה בהקשר לנקבה. למשל הצירוף **דב שכול**, הנזכר במקרא שלוש פעמים, מסמן מן הסתם אם שכולה: "גבורים המה ומרי נפש המה כדב שכול בשדה" (שמואל ב, יז, ח). אין דרכו של הדוב הזכר לגדל את גוריו, וספק שיהיה מר נפש אם יארע להם דבר מה; התיאור מתאים אפוא לנקבה.

כך כותב דוד טלשיר על התופעה:

ידוע הוא שהשמיים קבעו שמות נפרדים לזכר ולנקבה בבעלי החיים (אם בשמות משורשים שונים כמו עז – תיש, ואם בסימן מיוחד לנקבה כמו כבש – כבשה) רק כאשר נזקקו בחיי היוס־יום להבחנה בין המינים. אך ברגיל שימש שם אחד במין דקדוקי אחד לציון הסוג בכלל על שני המינים הטבעיים. כשרצו לציון דווקא את בעל המין הטבעי, המנוגד למין הדקדוקי של השם המשותף, צירפו אליו פועל או תואר מן המין המבוקש.¹⁸

4.3 נמצא כי ש״י אברמוביץ הרבה לנקוט את שיטת המקרא בתיאור בעלי חיים שמינים הטבעי נקבה. אף על פי כן באות ב"תולדות הטבע" בעקיבות גמורה שלוש צורות נקבה מסומנות, בעלות סיומת ךָּה, שאינן מקראיות: **כלבה**, **זאבה** ו**נמרה**. שלושתן מקבילות לצורת נקבה מסומנת במקור הגרמני. והרי דוגמות אחדות:

בשנת 1826 הניחו בגן־החיות, אשר בא־התְּקִים (פפוינאניזעל) אצל עיר פאסטדאם כלב־שכוי לבן אל **זאבה**,¹⁹ ויבא אליה ותהר ותלד שלשה ילדים, ויגדלו כלם [...] בשנת 1805 גדלו בגן־החיות אשר בלאנדאן הבירה שלשה

18. ד' טלשיר, "אנקה שהיא גמלה", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר־אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 225. טלשיר מביא שם גם דוגמות לשימוש בשמות בהמת הבית מלשון חכמים: "חמור שילדה מן הסוס [...] וסוס שילדה מן החמור [...] אם היה אביו רחל אסור [...] אם היה אביו עז אסור [...] (תוספתא כלאים ה, ג).

19. במקור הגרמני – "zu einer Wölfin gelaffe" (עמ' 251).

ילדים, הנולדים **מכלבה**²⁰ שבא אליה זאב, והיו דומים בטבעם אל אביהם (עמ' 191).

הסופר אנטאינע יספר כי לפני ימים לא כבירים הושלך בעיר וענס חתול צעיר לימים²¹ במים, והנה **כלבה**²² אחת אשר ילדה לא כביר קפצה אל היאור, בראותה בצרת החתול האומלל ותמשהו ונשאתהו אל ילדיה ותלוק אותו ברחמים ותניקהו (עמ' 269).

ארי אחד אשר ישב בשלום עם **נמרה**²³ בסוגר בעיר וויימאר בא אליה ותהר ותלד בשנת 1833 ולד אחד (עמ' 229).

הצורות **כלבה** ו**זאבה** אינן פרי יצירתו של מנדלי; הן מתועדות בתלמוד הירושלמי ובמדרשי האגדה, ומכאן הן מוכרות לסופר. בירושלמי באה כל אחת מן הצורות האלה רק פעם אחת, בקטעי אגדה מרשימים, מן הסתם נוחים להישמר בזיכרונו של לומד בעל כישרון פילולוגי:

שלוש נשים הביאו קיניהן. אחת אומרת לעינתי. ואחת אומרת לימתי. ואחת אומרת לזיבתי. זאת שאמרה לעינתי, סברין מימר [=סוברים לומר] שופעת כמעין. אמ' לון [=אמר להם]: בעינה סכנת [=הסתכנה במאור עיניה]. זו שאמרה לימתי, סברין מימר שופעת כים. אמ' לון: בימה סכנת. זו שאמרה לזיבתי, סברין מימר זבה ממש. אמ' לון: זאב בא ליטול את בנה (ירושלמי שקלים ה, א [מח ע"ד]).²⁴

הדיון מושתת על קרבת הצליל של הצורות **זִבְתִּי** (כלומר זִאֲבָתִי על דרך הצורה שִׁלְתִּיךָ במקרא [שמואל א א, יח] וכיוצא בה) ו**זִיבְתִּי** משורש ז"ב. הזאבה שהיניקה את רומולוס ואת רמוס נזכרת במדרשים קדומים אחדים, למשל באסתר רבה ג, ה (הכתיב במדרשים – **זאיבה**). צורה זו שימשה גם בכתבי המשכילים שקדמו למנדלי. ברוך לינדא בחיבורו הנודע "ראשית למודים" (ברלין תקמ"ט [1788]) דיווח על מקרה יוצא דופן:

במדינת גערמאניי בגליל ריי"ן העליון בארץ העס"ין נאבד נער קטן בו שלש שנים, ותניקהו **זאבה** אחת, והיה הנער הולך וגדל בין חיתו יער, ואוכל בבקר תבן, הלך על ארבע, ורקד ורץ בהשתובבות ביער (חלק א, דף 100).

20. במקור הגרמני – "einer Hundin" (עמ' 252).

21. במקור – "ein kleines Katzchen" (עמ' 361), בעברית בת ימינו: 'חתלתול קטן'.

22. במקור הגרמני – "Jagdhundin" (שם), כלומר 'כלבת ציד'.

23. במקור הגרמני – "die Tigerin" (עמ' 304).

24. על פי כ"י ליידן.

גם הצורה **כלבה**, מלבד אזכורה בירושלמי (סנהדרין ו, ב [כג ע"ב]), מצויה במדרשים שונים, קדומים וגם מאוחרים, ואין לתמוה על שימושה בספרות ההשכלה ובפרט ב"תולדות הטבע". לעומת זאת מציאות הצורה **נמרה** אינה קלה להסבר. מנדלי וגם המשכילים שקדמו לו השתמשו במילה **נמר** בעיקר במשמע 'טיגריס'. צורת הנקבה **נמרה** מובאת במילון בן־יהודה ומשויכת לספרות החדשה בליווי אותה הדוגמה מן הכרך הראשון של "תולדות הטבע" (עמ' 229) שצוטטה לעיל. דוגמה זו היא אחת משבע היקרויות הצורה **נמרה** בספר; בקצת המקרים הכוונה לנקבת היגואר, "נמר אמריקאני" בלשונו של מנדלי. הסופר יוסף שיינהאק הביא תיאור קצר של נמרים (כלומר טיגריסים) בחיבורו "ספר תולדות הארץ" (ורשה תר"א [1841], עמ' סה), ובו משפט אחד על אודות הרבייה, אבל לא כינה את בעל החיים הנקבי **נמר** ולא **נמרה** – אלא **הנקבה**: "הנקבה תלד ג' וד' ילדים כאחד", וכך עשה גם בתיאור החתול ובתיאור הדוב ושאר החיות.

מדוע אפוא השתמש מנדלי בצורה **נמרה** בעקיבות בתיאור הנמר, אף על פי שלא השתמש בצורות נקבה של בעלי חיים אחרים אם אינן מתועדות במקורות? התיבה **נמרה** אינה מנוקדת ב"תולדות הטבע" אפילו פעם אחת; במילון בן־יהודה הניקוד הוא נְמֶרָה כצפוי. ייתכן שהמחבר קשר, על פי הערכתו ועל פי מחקרים בלשון המקרא שהכיר, את שם המקום נְמֶרָה (או בֵּית נְמֶרָה) שבעבר הירדן – המוזכר בתורה (במדבר לב, פס' ג, לו), בנביאים (יהושע יג, כז) ואף בתוספתא (שביעית ז, ט) – אל שם בעל החיים **נמר** בנקבה, בייחוד לנוכח שם מקום דומה, המוזכר אף הוא ביהושע – **בית לְבָאוֹת** (יט, ו). בין שיש זיקה ממשית בין שם המקום לשם בעל החיים ובין שלא; בין שהתכוון מנדלי לצורה נְמֶרָה ובין שהתכוון לצורה נְמֶרָה – אפשר להניח שראה בצורה **נמרה** כשלעצמה צורה מתועדת.²⁵

5. נטיית המין של שמות בעלי החיים בתחילת המאה העשרים

5.1 בתום תקופת ההשכלה, משהתעצמה התקומה הלאומית והתפשט החינוך העברי בארץ ובגולה, התרבו כתבים עבריים עממיים במדעי הטבע וכן ספרים וכתבי עת לילדים. מגוון הסוגות שהוזכרו בהן בעלי החיים גדל, ובייחוד התעשרה הספרות בסוגת האגדות לקוראים הצעירים ביותר. כתב העת "החיים והטבע" – עיתון שבועי לבני הנעורים – יצא לאור בוויילנה בשנים תרס"ה–תרס"ו בעריכת

25. עוד על הסבת שמות פרטיים לשמות בעלי חיים ב"תולדות הטבע" ר' ב' פישלר, "תולדות שם: חלוצי המינוח הזואולוגי בעברית (1866–1788)", לשון ועברית 7 (תשנ"א), עמ' 27.

ישראל בנימין לבנר. אחד המו"לים של העיתון היה א"ל בן-אביגדור, שדגל בפיתוח ספרות ראליסטית השווה לכל נפש ובעברית פשוטה ועממית. מחברים ממחברים שונים כתבו בעבור העיתון. קצתם חתמו בשם המלא; קצתם חתמו בראשי תיבות, וקשה לפענחם כעת. המגמה הברורה לבחירת צורה מובחנת לציון בעל חיים ממין זכר ולציון בעל חיים ממין נקבה (בסיומת ךָּה) ניכרת בסיפורי הטבע ובייחוד במעשיות על בעלי החיים מאת כותבים שונים. בגיליון האחד-עשר לשנת תרס"ה (כ"ה בניסן) במדור "למען התינוקות" בא סיפור בשם "ציד ודָּבָה" החתום בראשי התיבות ש.נ.ב. וזאת תחילתו:

ציד אחד הלך לצוד ציד. היער היה גדול מאד. שם היו דבים וזאבים ואריות. פתאום ראה והנה **דבה** אחת הולכת עם בנה הקטן בין העצים. הציד אמר: אהרג את ה**דבה** ולקחתי את בנה והבאתיו לבני הקטן להשתעשע עמו.

בגיליון העשרים ושישה לשנת תרס"ה (כ"ה בתמוז) במדור "ממראות הטבע" בא סיפור בחתימה ד"נ על משפחת דגים. האב מכונה בו **הדג** והאם – ה**דָּגָה**. הצורה **דָּגָה**, המשמשת במקרא שם קיבוצי ('כלל הדגים') ובספר יונה שם נרדף ל**דָּג**,²⁶ הפכה כאן צורת נקבה: "הדג והדגה פתחו פתאום את פיהם ויכניסו לתוכם את כל ילדיהם".

מחברים שונים נוקטים את הצורות **כלבה** ו**כלבות**, לפי הצורך, וכן **לביאה** ו**לביאות**. בגיליון הרביעי לשנת תרס"ה (ו' באדר שני) מסופר על חיי החיות השונות בביברים. הדברים אינם חתומים, ונראה שמדובר במאמר העורך:

בגני אסף החיות ובבָּבְרִים קרה פעמים רבות שנולדו גורים, אבל על פי הרב ממאנות ה**לביאות**, אמן של הנולדים, להניק אותם ולא פעם אכלו את פרי בטן. למען שמור את הגורים מהיות טרף לאמותיהם, – מבקשים להם בעלי הבערים מיניקות מן ה**כלבות**. בגן אסף החיות בליפציג יראה כל מבקר את הגן הזה **כלבה** יִלְמָטִית גדולה המיניקה את בנה ושלשת גורים [...]

לא כל המחברים שכתבו ב"החיים והטבע" בחרו בצורת נקבה מורפולוגית של שם בעל החיים בכל הקשר, אבל איש מהם לא נקט את צורת הזכר הסתמית אם התכוון לנקבה, על דרך המקרא ועל דרך ספרות ההשכלה. בגיליון השני לשנת תרס"ה (כ"ב באדר ראשון) נתפרסמה רשימה על אילוף חיות הטרף מאת יוסף רבניצקי, ושמה "כיצד מכניעים את האריות?" האריות נזכרים בשמות נבדלים

26. ואולם הצורה נדרשת כצורת נקבה במדרש יונה.

לזכר ולנקבה – **לביא ולביאה**, ואילו בצד **נמר** אין משמשת הצורה **נמרה**, ובמקומה בא הצירוף **נקבת הנמר** :

כן אי אפשר להבין מדוע נוחות יותר להכנע הנקבות של החיות, עד כי דבר זה ידוע לכלל המכניעים כי אין בין החיות תלמידה מקשיבה למכניעה **כנקבת הנמר**.

נטיית המין מצויה גם בשמות של עופות שאינם מועילים למשק הבית. בגיליון האחד-עשר-השנים-עשר לשנת תרס"ו (ח' בניסן) פורסם (בלא חתימה) סיפור על חייו של טווס, המנוסח בגוף ראשון, ובו מתועדת הבחנה מורפולוגית בין המינים בריבוי :

בשנה הרביעית לימי חיי יפיתי מאוד. לזנבי יצא שם בכל היער. **טוסיס** ו**טוסיס** רבים באו לברכני.

5.2 נפנה עתה לספרות הילדים ולספרות העממית שנכתבו בארץ ישראל. ספרות זו יכולה לשקף במידת מה את לשונם המדוברת של בני הארץ. בתחילת העשור השני של המאה העשרים יצאה בהוצאת לעם שביפו סדרת חוברות פופולריות על אודות מדעי הטבע ואורחות החיים בארצות שונות. קצת החוברות מתורגמות מרוסית וקצתן מעובדות על פי מקורות לועזיים שונים. מחברי הנוסח העברי של החוברות היו מורים ומחנכים עברים מובהקים, מאנשי העלייה הראשונה והעלייה השנייה : ישראל בלקינד, ישראל דושמן, אברהם אברונין, ישראל יהודה (יש"י) אדלר, אברהם יצחק גולני. בחוברת המתורגמת מרוסית "הענקים והננסים שבממשלת החיי" (תרע"ב) נזכרים בעלי חיים רבים. מחבר הדברים במקור הוא ולריין לונקביץ',²⁷ ביולוג נודע ומחבר ספרים רבים העוסקים במדע פופולרי, והמתרגם הוא אברהם יצחק גולני. הצורה **פילה** משמשת בטקסט זה הן ביחיד הן ברבים בתיאור אורח החיים המטריארכלי של הפילים :

הפילים חיים עדרים עדרים משלשים עד חמשים פיל בכל עדר,²⁸ וכל עדר הוא משפחה גדולה. לפעמים מתחברות משפחות אחדות והיו לעדר גדול אחד, ועברו יחד למקומות מרעה חדשים. בראש העדר עומדת **פילה** – מנהיגה זקנה. היא יודעת היטב את כל המקומות והדרכים, והיא מפקדת על כל העדר. אחריה הולכות אשה בצד רעותה יתר **הפילות** עם בניהן,

27. В. Лункевич, Великаны и карлики и в царстве животных, Санкт-Петербург 1904

28. כאן מתועד שימוש חריג בצורת היחיד של שם העצם אחרי שם מספר שערכו גבוה מעשר ; בדרך כלל צורת היחיד משמשת רק במנייה של שמות עצם מסוימים : **איש**, **שקל** ויחידות זמן ומרחק, כגון **חודש**, **שנה**, **אמה**.

ואחריהן כמאסף למחנה הולכים הפילים, ע"פ רוב פזורים בלי סדר (חוברת א, עמ' 11).

בנוסח המקור לא נזכרה צורת הנקבה המורפולוגית *слониха* – 'פילה', אלא *самка* – 'נקבה'.²⁹ צורת הנקבה המורפולוגית באה בטקסט המקורי ובטקסט המתורגם במקביל רק במקרה אחד, בהמשך תיאור הפילים:

למען הרגל פיל-בר לעבודה דרוש קודם כל לצוד אותו וללמדו. אבל כיצד צדים אותם? את הזכרים הבודדים הזקנים צדים בעזרת **פילות**-ביתיות. יוצא הציד על **פילתו** היערה, ובראותו מרחוק פיל זקן בודד, שולח את **הפילה** לחפשי [...] (שם, עמ' 15).

במקור נאמר, בתרגום מילולי: "את הזכרים הזקנים הנוודים, החיים לרוב הרחק מן העדר, צדים בעזרת **נקבות** [с помощью самок]. הבעלים יוצא עם **הפילה** [со слонихой] ליער, ומשהוא מבחין באחד הבודדים הזקנים הוא משחרר **אותה** לחופשי".³⁰ גולני השתמש בצורות נקבה של שמות בעלי חיים נוספים, כולן כנגד המילה *самка* ('נקבה') במקור, למשל:

התנינה עולה היבשה לא רק לנוח, אלא גם להטיל את ביציה. מטילה היא מעשרים עד מאה ביצים (חוברת ב, עמ' 5).

עוד באות בטקסט הצורות **יענה**, המסמנת נקבה כנגד הצורה **יען** המסמנת זכר (חוברת א, עמ' 14), **לווייתנית** כנגד **לווייתן** (חוברת ב, עמ' 9–10) ואפילו **סוסונה** כנגד **סוסון ים** (שם, עמ' 25) – צורה אקזוטית גם בקנה המידה של העברית בת ימינו. משמות העצם **קרנף**³¹ ו**בהמות** (במשמעות 'היפופוטם') לא נגזרו צורות נקבה; נקבות בעלי חיים אלו נקראות **האם** או **הנקבה** (חוברת א, עמ' 18–19) – וכך גם במקור.

בחוברת אחרת מאת לונקביץ', "בממשלת בעלי החיים" (תרע"א)³² בתרגום ישראל דושמן, באה אף הצורה **עכבישה**, אולם רק באזכור השני של בעל החיים הנקבי, ואילו באזכור הראשון נאמר **האם-עכביש**:

והאם-עכביש, שפקחית היא ומשגיחה בשים לב על ילדיה, מה ראתה למסרם לזבובים? גוף הענין הוא כך: על דעת המסכנה הזאת לא עלה כלל

29. עמ' 13.

30. עמ' 18.

31. המילה **קרנף** הייתה חדשה למדיי בזמן ההוא; ב"תולדות הטבע" שימש הצירוף **קרן-האף**.

32. הניסיון למצוא עותק מחוברת המקור של לונקביץ' לא צלח לפי שעה.

וכלל לחשד את גִּלְמֵי הַמְּנִטִּסָּה (כך שם הזבוב, שאדות גלמיו מדבר כאן) שיסבוה בערמה. יושבת לה **העכבישה** בקנה ושומרת על הפקועה הגדולה, שבה הסתירה את ביציה (חוברת ב, עמ' 8–9).

לעומת זאת בעבור הנקבה של היתוש לא גזר דושמן את הצורה **יתושה** אלא השתמש בצירוף **יתוש-נקבה** (שם, עמ' 4), ואחריו פועל בצורת נקבה; ואף לא **תַּפִּית** או **תַּכְּיָה** – אלא **זוגתו של התוכי** (סיפור על זוג תוכיים; שם, עמ' 27). נשוב עתה לעיון בשמות החתולים והחתולות. באילו שמות נתכנו החתולים בני שני המינים בעברית הכתובה בראשית המאה העשרים? אורי, ילד מירושלים בסיפורו הקצר של לוי קיפניס "בחצר הדוד" מסדרת "עופר" (הוצאת דביר, תל-אביב תרפ"ו), מגיע לביקור אצל דודים במושבה ופוגש בחיות בית שונות: חמור, סוס, פרות, כבשים ועזים ותיש, אווזות וברווזות, תרנגולים ותרנגולות, כלב ולבסוף חתולה. קצת החיות ממין זכר וקצתן ממין נקבה. הפרות הן כמובן נקבות על פי ההקשר, על פי צורכי המשק הברורים. הכבשים והעזים הסבירו לאורי כי תפקידם להצמיח צמר, ואפשר אפוא להבין שהיו שם זכרים ונקבות גם יחד; תיש אחד הוזכר במפורש. האווזות והברווזות לא סיפרו לאורי מה תפקידן במשק. אפשר שהוחזקו, על פי כוונתו של המחבר, בעבור ביצים, ולפיכך היו כולן נקבות.³³ הסוס, החמור והכלב מוצגים כאן (ובסיפורים רבים אחרים) כדמויות ממין זכר סתמי, שהוא מעין "בררת מחדל", כשאינן למינם הטבעי של בעלי החיים חשיבות לסיפור. כך הדבר גם בנוגע לחתול, וצפוי שגם הוא יוצג כדמות ממין זכר, אבל לא כך בחר קיפניס. אין הוא מספר על חתולה שמגדלת גורים – אלא על חתולה המתחככת ברגלי אורי הילד מתחת לשולחן ומחכה לארוחת הבוקר. מדוע אפוא ראה בעיני רוחו חתולה דווקא? אפשר שצורת הנקבה נבחרה בהשפעת לשונות הגולה שדיבר – היידיש, הרוסית, האוקראינית והגרמנית; בכולן, כאמור, חתול סתם הוא שם עצם ממין נקבה.

5.3 צורות הנקבה המסומנות, העומדות בשמות בעלי חיים רבים כנגד צורת הזכר הבסיסית, רווחות ומגוונות למדי בעברית הכתובה בעשורים הראשונים של המאה העשרים, ואולם לא כל הסופרים בני הדור בחרו בצורות אלו. ראוי להזכיר את הסופר יוצא הדופן דוד פרישמן, שכתב באותה התקופה בלשון קרובה ללשון המשכילים (אף על פי שביקר את ספרות ההשכלה העברית בחריפות). שלום קרמר, חוקר יצירתו של פרישמן, כתב עליו:

ראה זה פלא: פרישמן עצמו, שקם על ספרות ההשכלה להשמידה, היה סופר משכיל בעצם טבעו הרגשי. הוא צמח מתוך ספרות ההשכלה, שעל

33. צורת הנקבה **אַוֶּזָה**, או במסורת הגייה אחרת **אַוֶּזָה**, שימשה בספרות הרבנית, ומן הסתם הייתה מוכרת לקיפניס.

ברכיה נתחנך, כתב את סיפוריו בקוננציה האמנותית של ספרות ההשכלה, וגם את ביקורתו, שיצא בה נגד ספרות ההשכלה, כתב בלשון ההשכלה.³⁴

המגמות החדשות בהתפתחות הלשון והספרות היו זרות לפרישמן, סופר גולה מובהק, וגם בסוגיית שמות בעלי החיים – בכל אופן חתולים – בא לביטוי ייחודו הלשוני. הדמויות הראשיות באגדה של מקס נורדוי "החתולים שלא חפצו לצוד עכברים"³⁵ בתרגומו של פרישמן הן "חתול" וחמשת גוריה. אם הגורים לא כונתה **חתולה** אפילו פעם אחת, אלא לעולם **חתול**, וכל הצורות המוסבות אל שם זה הן בנקבה:

באחד הימים ובחדר־ספרים ישן התגוררה **חתול**, ותהי ממנה שם על הספרים, לשמור אותם ואת צפוייהם העשויים עור מפני שני העכברים. גם אבותיה וגם אבות אבותיה מדור לדור כלם התגוררו בחדר־ספרים זה וכלם עמדו על הכהונה הזאת (עמ' 106).

אף על פי שאין בסיפור צורת הנקבה **חתולה** ביחיד, יש היקרות אחת של צורת **חתולות** ברבים. כך מוצגים חמשת הגורים לקורא:

האחת שחורה ושמה פועה, האחת לבנה ושמה נועה, האחד טלוא, כלו לבן ושחור, ושמו כרתי, האחד ברוד, כלו שזוף וצהוב, ושמו פלתי, והאחד נקוד, שחור ושחוף כלו, ושמו יקטן – כל אלה **חתולות** שתיים וחתולים שלשה (שם).

הבידול הצורני בין **חתולים** ל**חתולות**³⁶ קיים גם במקור: "Purr und Murr und Hinz waren Kater, die anderen Katzen", כלומר 'פור ומור והינץ היו חתולים, והיתר חתולות'.

34. ש' קרמר, "תמורות בלשון של דוד פרישמן", לשוננו לעם כד (תשל"ג), עמ' 62–63.
35. מ' נורדוי, אגדות, עברית מאת דוד פרישמאן, מהדורה שנייה, ברלין תרפ"ב, עמ' 106–117. שם הסיפור במקור – "Von den Katzen die nicht Mäusen wollten"; תחילת הסיפור המתורגם נבדקה על פי מהדורה שבכתב העת "מנורה" (Menorah), פברואר 1925, עמ' 47–48. כיוון שתרגומו של פרישמן יצא בתרפ"ב (ופרישמן גם נפטר באותה השנה), ברור שהשתמש במהדורה אחרת.
36. הצורה **חתולות** כריבוי סתמי, שאינו מותאם למין הטבעי ואינו ריבוי של **חתולה** אלא של **חתול**, מתועדת למשל בתוספתא (עבודה זרה ב, א), בצד עוד צורות רבים בסיומת יֹת – **קיפות** ובמקצת כתבי היד גם **סנאות**.

ש"י עגנון ברומן הראשון שלו, "הכנסת כלה" (ירושלים ותל-אביב תר"ף), מספר על לסונקה החתולה בלשון **חתול** :

באו השפחות וסילקו את הקערות וניערו את המפה וה**חתול** עומדת בין רגליהן של השפחות והיא חוטפת את העצמות ואת שיירי הבשר (עמ' קע) [...] מי יודע לסונקה זו מה היתה תחילה עד שלא היתה **חתול** [...] (עמ' קעו).

גם הצורה **חתולה** משמשת ברומן, ואולם לא החתולה לסונקה מכונה כך אלא האישה ציריל, הבאה להיוועץ ביששכר "שד" לאחר שלסונקה נעלמה :

[יששכר שד] הניח את הזרדים וקיפל את כפו על עיניו ואמר בלשון חיבה, ס'קוציל קימט (פירוש באה **חתולה**, כדרך שמקדמים פניה של אשה זקנה שנכנסה לבית, שדרכן של זקנות להיות לקניות כחתולים) (עמ' קעח).

5.4 בשירים ובסיפורים של פניה ברגשטיין לילדים, כולם משנות השלושים והארבעים, נטיית המין של שמות בעלי חיים היא דבר מובן מאליה, ולעתים משמשים גם שמות הגורים בסיומת -ון, בעיקר **דבון**. צורת נקבה, ולו נדירה, בסיומת -ה יכולה להיבחר אף לצורכי החרוז גרדא. בשיר "ויהי ערב" האב גוער בבתו על שהתגנבה בלילה אל הלול וגרמה למהומה :

אָבא בָּא וְשָׁאַל
מִי זֶה, תָּן אוֹ שׁוּעֵל?
מִי נִכְנָס אֶל הַלּוּל בְּגִנְנָה?
לֹא שׁוּעֵל, לֹא תִנָּה,
זוֹ בְּתִי הַקֶּטְנָה...
חֵישׁ הַבִּיטָהּ, יִלְדָה לֹא טוֹבָה!³⁷

בתחילה האב שואל שאלה רטורית: "מי זה, תן או שועל?" ונוקט שתי צורות זכר במשמע סתמי. אין חשיבות למין בעל החיים העלול לפקוד את הלול בלילה. אך לאחר מכן הוא משיב לעצמו: "לא שועל, לא **תנה**". אילו דובר בילד ולא בילדה, אולי לא הייתה המשוררת נוקטת צורת נקבה אלא מוצאת פתרון אחר לחריזה ולמקצב, אבל ההקבלה בין הילדה ובין התנה הייתה אפשרית. גם האי-סימטריה בין ניסוח השאלה "מי זה, תן או שועל?" ובין התשובה "לא שועל, לא תנה" וגם האי-סימטריה בין שתי הצורות הסמוכות, **שועל** בזכר ו**תנה** בנקבה, הן תוצאה של אילוצי המקצב והחריזה (תנה – קטנה). מכל מקום נטיית המין של המילה **תן** טבעית בעברית של פניה ברגשטיין, ואין היא חוששת שקוראיה לא יבינו את

37. פ' ברגשטיין, עיניים שמחות, תל-אביב תשכ"א, עמ' 33.

השיר. ביצירות האחרות שלה לילדים פועלים חתולים משני המינים. לדוגמה בסיפור "נעמי הקטנה" יש חתולה אפורה,³⁸ ואילו בסיפור "פנינה קר-לי" יש חתול.³⁹ מכל מקום כשמין הנקבה של בעל החיים חשוב בהקשר, נבחרת הצורה:

חתולה:

לַחַתּוּלָה גּוֹרִים,

גּוֹרִיִּים שְׂחוֹרִים,

גּוֹרִיִּים רְבִּים,

חָלָב יוֹנָקִים, יוֹנָקִים.⁴⁰

6. מסקנות

נטיית המין הסדירה של שמות בעלי החיים התפתחה בעברית הכתובה בתחילת המאה העשרים, דהיינו בעת צמיחתה הנמרצת של העברית שבדיבור פה. לא כך היה בספרות ההשכלה שבמאה התשע-עשרה. בספרות ההשכלה המוקדמת העוסקת בטבע, כגון "ראשית למודים" ו"ספר תולדות הארץ", אם נאמר דבר מה על בעל חיים שמינו הטבעי נקבה, בדרך כלל שם בעל החיים לא הוזכר אלא נבחר הכינוי **הנקבה**. ואילו יל"ג ושי"י אברמוביץ המשיכו את דרכה של העברית הקלאסית: באזכור הנקבה נקט שמו הכללי של בעל החיים, בלא צורך הנקבה, ואילו הפעלים, התארים והכינויים המוסבים אל השם באו בעיקר בצורת הנקבה. אברמוביץ לא הושפע בהיבט זה מן הלשון הגרמנית, לשון המקור של "תולדות הטבע". בגרמנית חתול סתם הוא Katze ('חתולה') ולמרבית שמות בעלי החיים נטיית מין סדירה, כגון Bärin – Bär ('דוב – דובה'), ואילו בתרגום העברי רגילים צירופים כגון "חתול המליטה" ו"דוב רבצה". ככל שאפשר ללמוד מספרות הילדים ומספרות המדע העממית על לשון הדיבור הטבעית, נטיית המין בשמות בעלי החיים, המצויה בעברית הקלאסית בעיקר בשמות בהמת הבית, נתרחה מאוד כבר בתקופת העליות הראשונות, בעת התפשטות החינוך העברי המודרני בארץ ובגולה. אפשר שהיידש, הגרמנית והלשונות הסלבויות, שיש בהן נטיית מין בחלק ניכר משמות בעלי החיים, השפיעו על העברית בתקופה הזאת, אבל אין מדובר בהשפעה ממוקדת על נטיית שמות עצם מסוימים אלא בהשפעה כללית שגרמה לשינוי המגמה. נראה שלימוד ספרות ההשכלה כפרק ראשון בתולדות הספרות העברית החדשה סייע לשימור מצומצם של מגמות העברית הקלאסית הטבועות בלשונה. מכאן מנהגם של קצת הדוברים בימינו, ובייחוד בני הדור

38. שם, עמ' 12.

39. שם, עמ' 33.

40. שם, עמ' 22.

המבוגר, לבחור בצורה **חתול** כשהכוונה לחתולה ובצורות נקבה של המילים המוסבות אליה. שרידי המגמה הקלאסית ניכרים בנוגע לשמות החתולים דווקא בשל תדירות השיחה והכתיבה על אודות בעל חיים זה, הנפוץ הן בבתי האנשים הן בחוצות העיר והכפר. שתי דרכי האזכור של חתול ממין נקבה מצויות לעתים אף בשירה מסוף המאה העשרים. נחתום בציטוט שירה של מירה מאיר על "אימא חתול", ההופכת "חתולה" בסוף השיר:⁴¹

לֵאמֹא **חַתוּל** גוֹרִים חֲמֹשֶׁה
פִּיִּצִי מִיִּצִי וְקִיִּצִי
רְשָׁרוּשָׁה וְקֶשֶׁקוּשָׁה.
בִּבְקָרָה הִיא אוֹתָם מְלַקֶּקֶת
אַחַר כֵּן מְסַרֶּקֶת
בוֹדֶקֶת לָהֶם צִפְרָנִים
וְאַזְנִים
וּמְשַׁקָּה אוֹתָם בְּחֶלֶב וּבְמִים.
[...]

וְאַדָּה הַשִּׁיחָה עוֹבְרֶת – מִתְחִילִים הֵם לְלַחֵשׁ:
נֹ, מֶה כָּבֵר אֶפְשָׁר לְדַרֵּשׁ
מִזֹּאת הַחַתּוּלָה אִמָּם.

41. מ' מאיר, אני אוהב לצייר, ציורים: נחום גוטמן, תל-אביב תשל"ג.

ראובן מירקין

השפחה שעלתה לגדולה: 'מילון הצירופים' והסלנג

רוביק רוזנטל, "מילון הצירופים – ניבים ומטבעות לשון בעברית
החדשה גלגולים, מקורות, שימושים"
ירושלים: כתר, 2009, 962 עמ'

המלחין האיטלקי הגאון ג'ובאני בטיסטה פרגולזי, שנולד בשנת 1710 (השנה מלאו שלוש מאות שנה להולדתו) ומת בן עשרים ושש, נודע בעיקר ביצירתו בת האלמוות *Stabat Mater*. יצירת מופת אחרת שלו היא האופרה *La serva padrona* ('השפחה' [שהפכה להיות] הגבירה'), שמסופר בה על סיראפינה המשרתת, שבעזרת תככים משתלטת על אדון הבית ומאלצת אותו לשאתה. סיפור זה עלה בדעתי כשעיינתי במילוני החדש של רוביק רוזנטל, ואת פשר דבריי אסביר בהמשך.

"מילון הצירופים" הוא ספר מדהים בתוכנו ובהיקפו, חיבור מרתק וראשון בסוגו. עברו רק חמש שנים למן פרסומו של "מילון הסלנג המקיף" המצוין (ירושלים 2005)¹ ושלוש שנים בלבד מאז ראה אור "הלקסיקון של החיים – שפות במרחב הישראלי" (ירושלים 2007), שהוא מעין השלמה של מילון הסלנג, והנה רוביק רוזנטל "מִכָּה שנית" – במשמעותו החיובית של צירוף זה (שלא כהגדרתו ב"מילון הצירופים" בעמ' 554).

איזה צורך ממלא "מילון הצירופים"? את תשובתו לשאלה זו המחבר מפרט בהקדמת מילונו: "תחום צירופי הלשון זוכה לטיפול מילוני בדרכים שונות, כגון מילוני ניבים [...] מילונים דו-לשוניים ומילונים כלליים [...] והם מכילים מידע עשיר. עם זאת סברתי שרובם ככולם חסרים מרכיבים שונים" – והוא הולך ומונה את החסרונות של המילונים הקיימים בבואם לטפל בצירופי המילים, בייחוד בצירופים "שמקורם לועזי או נוצרו בעברית החדשה".

המילון כולל 18,000 צירופים² מכל תקופות הלשון העברית – למן המקרא, המשנה, התלמודים והמדרשים ועד לעברית החדשה על כל רבדיה: הנכתבת

1. עם הופעתו סקרתי אותו במוסף "תרבות וספרות" של עיתון "הארץ".

2. רשימה זו נכתבה בסוף חודש אוקטובר 2009 – מיד עם הופעת המילון בדפוס.